

HEINZ SCHILLING

Az európai hatalmi rendszer 1600 körül – a kora újkori felekezeti fundamentalizmus és annak meghaladása

I.

Az alábbi gondolatok az európai államok nemzetközi rendszerének kialakulására vonatkozó kutatásaim eredményei, ennek a rendszernek a kialakulását 1600-ra, azaz a felekezeti korszak csúcspontjára teszem.¹ A jelenség legtöbb leírásával ellentétben abból indulok ki, hogy vallás és felekezet a külpolitikában ez idő tájt nemcsak díszítő jelzők voltak, hanem a társadalmi változások központi tényezői, melyek döntően befolyásolták az európai hatalmi rend kialakulását és annak korai történetét 1650-ig. Ahhoz, hogy történelmileg szakszerűen tudjuk megfogalmazni azt a konkrét szerepet, melyet a vallás kora újkori felekezetként a külpolitikában és az államközi kapcsolatokban 1550 és 1650 között játszott, el kell tekintenünk vallás és politika ma számunkra magától értetődő szétválasztásától. Ez a szétválás ugyanis csak egy hosszú, külpolitikai síkon is zajló folyamat eredményeként jött létre, amely csak a 17. század közepén lezajlott békekötésekkel, különösen a vesztfáliai béke vallás- és felekezetjogi rendelkezéseiben nyerte el végső formáját. Az ezt megelőző évszázadban azonban a vallás és a politika szoros, strukturális összefonódásából kell kiindulnunk a külpolitikában és az államközi kapcsolatokban egyaránt, sőt legfőképpen ezeken a területeken.

A történész elemzését azonban félrevezeti és gátolja, ha a kora újkor nemzetközi rendszere számára a 16. századtól a 18. század végéig differenciálatlanul a „racionalizmust és a felvilágosodást” tekinti a történelmi folyamatokban meghatározónak.

A nemzetközi rendszer létrejöttén belül – véleményem szerint – központi jelentőségű részproblémát jelentenek a keresztény vallási-politikai fundamentalizmus kialakulásának tendenciái, amelyek a 16. század vége felé erősödtek fel. Ezt a jelenséget felekezeti fundamentalizmusnak nevezem, mert abban a min-

¹ Heinz Schilling a berlini Humboldt Egyetem Heineken-díjas professzora az MTA Történettudományi Intézetében tartott előadásának megszerkesztett változata.

den korabeli felekezetre jellemző hajlamban gyökerezett, amely befelé radikális integrációt, míg a kívülállókkal, más felekezetekkel szemben agresszív elhatárolódást hirdet, és amely a konfesszionizálódás csúcspontján kész a korlátlan, totális konfrontációra, tehát nemcsak a vallási vagy „ideológiai” összecsapásokra, hanem a társadalmi és politikai harcra is. Ez a harc elsősorban azáltal kap fundamentalista jelleget, hogy azt mint világvége-történet, Krisztus és az Antikrisztus seregei közötti apokaliptikus küzdelmet értelmezik. Így kerülnek a kora újkori Európa „vallás”-, helyesebben felekezeti háborúi vizsgálódásaim középpontjába, és velük egy olyan probléma, melyet a „Nyugat” modern, „felvilágosított” társadalmának szemszögéből szívesen tekintenénk a „sötét középkor” részének, ha nem kaptunk volna a közelmúltban brutális figyelmeztetést, hogy a vallási-fundamentalisztikus politika-értelmezés és az ebből eredő vallásháború még a nemzetközi kapcsolatok nagyon is reális kategóriáit jelentik.

A világ jelenlegi helyzetében, amelyben a fundamentalizmus ismét radikálisan megkérdőjelezi az emberi együttélést – ha nem is a hivatalos államközi kapcsolatokban, de annál erőteljesebben az informális konfliktusokban –, nem árt emlékeztetni arra, hogy Európa történelme során az ilyen jellegű fundamentalizmussal intenzív tapasztalatokra tett szert. De elsősorban azokat a megoldási módokat és eszközöket kell megvizsgálnunk, melyek birtokában az európai államok a 17. század közepén nemcsak az akut válságot tudták lezárni, hanem hosszú távon száműzték kapcsolataikból a felekezeti fundamentalizmust.

Tekintsük át először röviden, három pontban a makrotörténelmi kereteket:

Először – a külpolitika és a nemzetközi rendszer 1650 előtt strukturálisan más természetű volt, mint 1650 után, különösen az európai hatalmi politika 19. századi „klasszikus” korszakában. Hiszen az állam még nem alakult ki teljes mértékben, és a 19. század klasszikus intézményi államához mérten érzékeny gyenge pontokat mutatott. Mostani elemzésünk számára különösen az fontos, hogy a kora újkori államok 1600 körül még nem tudták kiterjeszteni monopóliumukat a külpolitikára, és az állami külpolitika eszköztára is kialakulatlan volt. Ez éppúgy igaz a diplomáciai testületekre, mint a diplomáciai, a nemzetközi és a hadijogra, de természetesen a mai értelemben vett külügyminisztérium sem létezett még. Mai, egyre inkább poszt-nemzetállami korunkhoz hasonlóan a kora újkori Európa nemzetállamok előtti idejében is kb. 1650-ig a népek és uralkodók közötti kapcsolatokat nemcsak állami, hanem számos *félig vagy egyáltalán nem állami szereplő tartotta fenn*. Az 1600 körüli felekezeti korszakban elsősorban a felekezeti egyházak vagy azok egyes gyülekezetei léptek a nemzetközi politika színpadára, részint az állam képviselőivel szövetségben, részint nélkülük, vagy éppen az ő ellenükben.

Ennek a ténynek messzemenő következményei vannak az 1650 előtti nemzetközi rendszer tekintetében, ezekre azonban most nem térek ki.

Másodszor: a felvetett problémánk korszakbeli-időbeli betájolása. A kora újkori hatalmi rend történetét négy szakaszra bontom, ezek mindegyikét különböző kapcsolati és államrendszer jellemzi. Az *első* a Habsburg-univerzalizmus kora és annak fenyegetettsége Franciaország és az Oszmán Birodalom részéről.

Ez 1494-ben VIII. Károly (1483–1498) Franciaországból Olaszországba tartó vonulásával kezdődött és a Cateau-Cambrésis-i békével (1559) ért véget. A *második* a spanyol hegemonia kora, amelyet először Hollandia és Anglia mint tengeri hatalom fenyegetett, majd Franciaország az 1559 és 1648/59 közé eső évszázadban. A *harmadik* korszak Európa a vesztfáliai béke idején Svédországgal és Franciaországgal, mint a békét garantáló hatalmakkal, 1648/59-től 1721-ig, a nystadi béke időpontjáig; végezetül a *negyedik* az ötök: Franciaország, Anglia, Oroszország, Ausztria és Poroszország kiérlelt erőegyensúlyi rendszere, amely 1721-ben kezdődik, 1763-ban a hubertusburgi békével fejlődik ki teljesen és a kora újkori Európa történetének végéig uralja a nemzetközi rendszert. Mi a továbbiakban a második szakasszal foglalkozunk, azaz a felekezeti korról, mely V. Károly meghiúsult kísérlete után, hogy Európát újra egyetemes monarchiába egyesítse, a partikularizmus elvének végső áttörését hozta.

Harmadik gondolatmenetünk azokra és tényezőkre vonatkozik, melyek ezt a hatalmi porondot az állam előtti, félállami és korai államiságának korszakában mozgásban tartották. Négy tényezőt kell megemlítenünk, amelyek az egyes korszakokban változó súllyal voltak jelen: nevezetesen a dinasztia, a vallás, illetve felekezet, az államérdek és egy lényegesen nagyobb hatású tényező, melyet tradíciónak vagy tartós történelmi konstrukciónak nevezhetnénk. E mozgatóerők és a meghatározó tényezők korszakonkénti változása adja a kora újkori Európa nemzetközi politikájának dramatikáját.

A felekezeti fundamentalizmus feltételeit és működését kutatva figyelembe kell vennünk, hogy az 1550 és 1650 közötti évszázadban, de különösen erőteljesen az 1600 körüli évtizedekben, az európai hatalmi játékban a felekezetek játszották a döntő szerepet, ami természetesen nem zárja ki, sőt magában foglalja a többi említett tényező mint az egyes felekezeteket támogató vagy azok ellen lépő erő szerepét, illetve azt, hogy bizonyos esetekben a szekulárisan értelmezett államérdek kerekedett felül. Ennek eklatáns példáját látjuk a francia külpolitikában, de még az igen katolikus Spanyolország vagy a fő kálvinista hatalom, Hollandia esetében is, melyek 1609-ben pragmatikus okokból 12 éves fegyverszünetet kötöttek.

II.

Legfőbb hatalmi tényezőjére való tekintettel a nemzetközi kapcsolatok történetének 1550 és 1650 közé eső szakaszát is felekezeti korszakként definiálhatjuk. Természetesen – éppúgy, mint a legtöbb történelmi eseménynél – az 1600 körüli európai államrend történéseinél is egy tünetegyüttesből, azaz a hatóerők pluralitásából kell kiindulnunk. Ezen a szindrómán belül azonban a korszak számára a felekezeti tényező volt meghatározó, azaz a politika kötődése a felekezeti hitvalláshoz – ennek megnyilvánulása a belnémet hatalmi csatározásokban a *Protestáns Unió* 1608. májusi megalapítása, majd a *Katolikus Liga* létrehozása bő egy évvel később, de ez érvényes Franciaországra is, amely – mint azt maga a nagy

bíboros, Richelieu ismételt és hihetően hangoztatta – a protestáns hatalmakkal kötött reális szövetségei ellenére külpolitikáját legszívesebben felekezeti-katolikus alapokon fogalmazta volna meg. De ez – Richelieu indoklása szerint – sajnos nem volt lehetséges, mivel Spanyolország megosztotta a nemzetközi katolicizmust és ennek jegyében franciaellenes, hegemoniára törő politikát folytatott.

A felekezeti mint meghatározó tényező előretörése az európai hatalmak és uralkodók kapcsolatának történetében az utolsó lépést jelentette az ún. konfesszionalizálódás útján. A kora újkorra vonatkozó kutatások néhány éve nagy figyelmet szentelnek ennek az alapvető egyetemes történelmi folyamatnak, ami lökést adott az európai társadalmak kialakulásának és differenciálódásának az újkor kezdetén, amelyet – ellentétben a korábbi kutatásokkal – már nem fékezőerőként, hanem az átfogó társadalmi változások, a modernizálódás felporgetéseként értelmezünk. Alapjában véve átalakulást, fegyelmet, bizonyos értelemben racionalizálódást hozott magával az egyházak és maguk a vallások számára, amelyek kora újkori világnézeti rendszerekké fejlődtek, egyértelmű tantételekkel, befelé integrálódást, kifelé elhatárolódást hirdettek, és az igazság kizárólagos letéteményesének tekintették magukat. Mindezeket az egyes felekezetek hitvallásaikban – *confessiones* – fogalmazták meg, innen ered a „konfesszionalizálódás” fogalma.

Ilyen volt az 1557-es Augsburgi Hitvallás és a Konkordia Könyv (*Formula Concordiae*) a lutheránusoknál; a *Confessio Helvetica*, *Confessio Belgica*, *Confessio Gallica* és mindenekelőtt az 1563-as Heidelbergi Katekizmus a kálvinistáknál; az ugyanebben az évben született Tridenti Hitvallás (*Confessio Fidei Tridentina*) a katolikusoknál; az Episzkopális Egyház Imakönyve (*Book of Common Prayer*) és a 37 cikkely az anglikánoknál.

Az egyházak és a társadalmak belső átalakulásával párhuzamosan végbement az államközi kapcsolatok konfesszionalizálódása is, amely a gyorsan terjedő és csúcspontját 1600 körül elérő agresszív felekezeti szemantikában érhető tetten. A politikai és kulturális elit cselekvési horizontjának és a világ rendjéről alkotott koncepciójának konfessionális átalakulásával egy időben kifejlődött egy teológusok, jogászok és más „véleményformálók” által képviselt publicisztika, melyben a felekezeti minta az európai hatalmi rend profetikusszkatologikus, helyenként apokaliptikus értelmezésévé állt össze. A propagandairatok, teológiai értekezések, egyházi dalok, sőt a diplomata és magánszemélyek megnyilatkozásai is apokaliptikus világvégeként jelenítik meg az európai hatalmi renden belül zajló politikai és katonai történéseket. Berlini doktoranduszom, Matthias Pohlig tárta fel részletebben ezeket az összefüggéseket az *Archiv für Reformationsgeschichte* című szakfolyóirat legutóbbi számában „A nemzetközi konfliktusok felekezeti értelmezési mintái 1600 körül – keresztes háború, Antikrisztus, Ezeréves Birodalom” címmel. Eredményei két tekintetben is figyelemre méltók: egyrészt teljes spektrumában ábrázolja a külpolitikai diskurzus meghatározottságát a teológiai jelképekkel. Másrészt jelentős felekezeti-kulturális különbségeket tár fel – egyfelől a katolicizmus, mely „magát az egyetlen és egységes kereszténység hagyományai őrzőjének tartja,

ennek megfelelően a felekezeti ellenség leküzdését elsősorban a kereszténységet érő eretnek fenyegetés elleni harcnak tekinti” és alapvetően keresztes háborús metaforákkal operál, illetve a protestáns felekezetek között, amelyek „a ‘profetikus-eszkatologikus’ értelmezési mintákat” részesítik előnyben.² Másfelől vannak különbségek a lutheránusok és kálvinisták között is, melyek azonban inkább a bibliai-apokaliptikus retorika intenzitását, semmint az értelmezési minta jellegét érintik.

A kálvinizmus esetében, amely a 17. század első két évtizedében jelentősen hozzájárult a nemzetközi konfliktusok kiéleződéséhez, az apokaliptikus-eszkatologikus vonások különösen erőteljesen jellemezték a külpolitikai propagandát és a történelmi, illetve politikai értelmezési mintákat. Ez nyilvánvalóan azzal függ össze, hogy a kálvinizmus Genfben és Franciaországban, de Hollandiában és Németország északnyugati részén, bizonyos értelemben még Angliában is, ahol a spanyol armada általi fenyegetés még nagyon is élő volt, közvetlenül konfrontálódott a vallásilag és katonailag egyaránt offenzív katolicizmussal, míg a lutheránizmus jogi biztosítékokat élvezett, mint pl. a Német-római Birodalomban, vagy nyugodt politikai peremhelyzetben élt, mint Skandináviában. Az említett fenyegetettség tudatában a kálvinizmus radikálisan felekezeti röpirat-propagandát fejtett ki, mely a kor történéseit és a nemzetközi rend eseményeit különösen vallási-üdv-történelmi alapokon értelmezte. Ennek a specifikusan kálvinista történelmi tudatnak a gyökerei az exuláns egyház köreiből keresendők, mely már 1571-ben az emdeni zsinat kánonjaiban a kortörténelmi események üdv-történelmi interpretációját sürgette. Maga Philipp van Marnix van Sint Aldegonde (1540–1598) vállalta magára ezt a feladatot és gondoskodott az 1570-es és 1590-es években más publicistákkal karöltve a történelmi események vallásos-bibliai értelmezésének elterjesztéséről azzal a szándékkal, hogy a hollandok, majd kevéssel később az angolok is Isten kiválasztott népének tekintsék magukat. Harcuk a spanyolok ellen Izrael népének harca volt a fáraóval és az egyiptomiakkal. Orániai Vilmos egyszer Mózes, másszor Dávid volt a zsarnok Saul elleni küzdelemben. A Wilhelmus-énekben az orániai Dávid zsoldárainak formájában ünnepelték, mint azt Marnix történelem-teológiájának talán legkonzisztensebb kifejtésében, zsoldárfordításai második kiadásának előszavában leírta.³

Ez a publicisztikában és a diplomáciai iratokban vagy magánlevelekben egyaránt tetten érhető politikai-teológiai szemantika és a politikai hatalmi helyzet benne kifejeződő felekezeti percepciója messze belenyúlt a harmincéves háború

2 *Matthias Pohlig*: Konfessionelle Deutungsmuster internationaler Konflikte um 1600 – Kreuzzug, Antichrist, Tausendjähriges Reich. Archiv für Reformationsgeschichte 93(2002) 278–316., az idézet: 287.

3 *Philipp van Marnix van Sint Aldegonde*: Trouwe Vermaninge aende Christelijcke Gemeijneten van Brabant. Leiden, 1598.; *Uő*: Het Boeck der Psalmen Davids. Middelburg, 1591. Vorrede. Vö. *Adrianus Cornelius den Besten*: Wilhelmus van Nassouwe. Het gedicht en zijn dichter, kéziratossal doktori értekezés. Leiden, 1983.

idejébe. Mindkét fél, a protestánsok közül elsősorban a kálvinisták, a politikai és katonai hatalmi helyzetet és annak bármilyen változását profetikusan-eszkatologikus, részint apokaliptikus szemszögből értelmezte. Ebből a szemszögből nézve az államok közti fenyegető vagy részint már kifulladásra vezető háború maga volt az Újtestamentumban megjósolt világvége-harc Krisztus és az Antikrisztus, a Jó és a Gonosz erői, a fény és a sötétség gyermekei között. E fundamentalisztikus politika-értelmezés lényege, hogy senki egy pillanatig sem kételkedett benne: ő maga a helyes oldalon áll és ezen üdvtörténeti távlatokban szinte minden politikai és katonai eszköz megengedett. Ebből következik a kora újkori felekezeti fundamentalizmus tragikus megkerülhetetlensége, de társadalmi és szellemi-kulturális dinamikája is, hasonlóan a modern iszlám fundamentalizmus átütő erejéhez, melyet a „Nyugat” 10 évvel ezelőtt még teljesen elképzelhetetlennek tartott.

Amikor ma az amerikai elnök a Gonosz tengelyéről beszél, vélhetőleg teljesen világi jelenségeket ért alatta: a terrorizmust, az emberi jogok megsértését és a demokrácia hiányát. De nem tartom kizártnak, hogy a közismerten erősen vallásos amerikai társadalom egy részében épp az imént vázolt eszkatologikus-apokaliptikus gondolkodás hagyományaira való tekintettel e fogalom üdvtörténeti asszociációkat is ébreszt. Ezáltal a terrorizmus elleni harc az üdvtörténeti-felekezeti háborúk kora újkori tradícióját folytatná, és az iszlám fundamentalizmussal egy szekularizált fundamentalista szemléletet szegezne szembe, amelyet – ahogyan majd a későbbiekben szó lesz róla – a latin Európa kereszténysége már a 17. század közepén politikai és jogi döntések révén hatályon kívül helyezett.

III.

A 17. század második évtizedében kitört az a harmincéves, felekezetek és államok közötti háború, mely Európát egzisztenciális válságba sodorta, s amelynek csúc-, helyesebben mélypontján kérdésessé vált, hogy lehetséges lesz-e még valaha a népek és államok rendezett együttélése Európában. A katolicizmus két, nemzetközi figyelmet keltő offenzívája következtében – a Szent Bertalan-éjszaka 1572-ben Franciaországban és a spanyol armada támadása Anglia ellen 1588-ban – a külpolitika konfesszionálisodása 1600 körül elérte csúcspontját. A felekezeti egyházak átpolitizálódtak és viszont: a politika egyre inkább a felekezeti identitás mentén fogalmazódott meg.

Az európai hatalmi harcok konfesszionalista-fundamentalista értelmezése és a két hatalmi tömb üdvtörténeti önmegítélése, illetve a másíkról alkotott ítélete befolyásolta az egyes országok, illetve felekezeti táborok reális külpolitikáját, és strukturális hatással bírt a közöttük lévő kapcsolatok formájára és működésére. A katolikus táborban, amely utolsó védekező csatáját vívta a Luthertől eredő eretnokséggel szemben, amely *Pestis Germaniae*-ként mérgezte az egyház testét, átfogó mozgósításra került sor. Minden hívő a küzdőtérre szólított. Az egyszerű hívek imádkozással, vezekléssel és lelkiyakorlatokkal tettek eleget

kötelességüknek; a teológusok és lelkipásztorok, a szerzetesrendek tagjai belső és külső, messze az ellenséges területekre behatoló missziókat hajtottak végre, a politikusok, jogtudósok és katonák pedig jogi és hadi offenzívát folytattak a katolikusok elvesztett európai területeinek visszaszerzése érdekében. Ha teljesen nem is lehetett felszámolni az eretnekséget, legalább el kellett szigetelni, hogy a valódi, igaz egyházat többé ne szennyezhesse be.

A spanyolok, a Habsburg-ház és a pápaság vezetésével a katolikus tábor azt tűzte ki célul, hogy titkos diplomácia és szövetségek segítségével a kontinens eretnek közepét körbekerítse – Spanyolországtól Itálián és az osztrák örökös tartományokon át (beleértve Csehországot) Lengyelorszáig, ahonnan Svédországot és egész Skandináviát szemmel lehetett tartani. Ennek során pl. a dán–norvég misszióban a jezsuita szerzetesek föld alatti küldetéseire támaszkodtak, kitűnő példajaként a nem állami szereplők tevékenységének az 1600 körüli nemzetközi politikai életben. De a katolikus offenzíva Kelet- és Észak-Európa irányában elsősorban a lengyel III. Zsigmond katolikus Wasa- király (1587–1632) trónkövetelésére alapult, aki 1592 óta egyúttal formálisan Svédország királya is volt, míg lutheránus nagybátyja, Károly herceg, Gusztáv Adolf apja, 1604-ben végleg el nem űzte a trónról. Az 1590-es években még a spanyolok is jelen voltak a kör északnyugati részén, azaz Norvégiától Anglián és Hollandián át vissza Spanyolorszáig: offenzívát folytattak Belgiumban és az armada veresége ellenére semmi esetre sem voltak visszavonulóban az angolokkal szemben, de Groningenben és Frieslandon sem, a forradalmi köztársaság északi tartományaiban sem, ahonnan csak 1595-ben kellett meghátrálniuk. Az 1600 körüli évtizedekben tehát egy nagy, szekuláris: politikai-diplomáciai avagy katonai döntés küszöbén állunk. Így a protestánsok gondjai is érthetőek, főleg nyugat- és közép-európai fenyegetettségük okán.

Nem lehet csodálkozni azon, hogy a protestánsok az uralkodó hatalmi-politikai viszonyok apokaliptikus-eszkatologikus értelmezése következtében ugyanebben a fundamentalista politikában kerestek menedéket, bár ez kevésbé volt jellemző a birodalom lutheránus területeire, melyek az augsburgi vallásbéke védelmében biztonságban érezték magukat és ezért szövetségesi és hatalompolitikai téren önmegtartóztatást gyakoroltak. Ezzel szemben a kálvinisták, akik Genfben, Franciaországban, Hollandiában és Északnyugat-Németországban közvetlenebbül ki voltak téve a katolikus fenyegetésnek, kifejezetten aktív nemzetközi kül- és szövetségi politikát folytattak. Ugyanez igaz az anglikán Angliára, az akkoriban még csak helyenként megjelenő izolacionizmus ellenére is. Így alakult ki a Csatorna mindkét partján egy radikálisan felekezeti röpirat-propaganda, mely a kor történéseit általában és a nemzetközi élet eseményeit különösen vallásos, üdvtörténeti színezetben láttatta.

Ugyanezen az alapon aposztrofálták magukat a felekezeti és a proto-nemzeti identitás keverékeként a protestáns Anglia és Hollandia „Izrael második népének”, mely mind kultúrtörténeti, mind külpolitikai téren még az újkorban is éreztette hatását. Ennek tükörképeként alakította ki a protestáns propaganda ezekben az országokban a még ma is fellelhető „*legenda negra*”-t, amely a

spanyolokat sötét alakoknak és morálisan, illetve politikailag kiteszítottak, sőt maga az Antikrisztus megtestesülésének bélyegezte, akiknek uralmát Európában és a tengerentúlon egyaránt minden eszközzel le kell győzni, világi-hatalom-politikai, de elsősorban üdvtörténeti okokból.

A kül- és az állami politika illetően konfesszionalizálódása – erre itt most csak utalni tudunk – fundamentalisztikus vonásai ellenére nem archaikus visszalépést jelentett, hanem modernizálódást a kora újkori partikuláris államiság talaján állva. Ezt bizonyítja például széles néptömegek mobilizálása a konfesszionalizálódás jegyében az államközi kapcsolatok területén vagy – más megfogalmazásban – a külpolitika legitimációs bázisának társadalmi kiterjesztése. Míg korábban a külpolitika alapjában véve az uralkodócsaládok, a nemesség és az udvari-kancelláriai politikai elit ügye volt, most a konfesszionalizálódás során szélesebb néprétegek figyelmét kellett felhívni a külpolitikai szempontokra. Mégpedig nemcsak a felekezeti egyházak hivatalos képviselőit, hanem az egyszerű gyülekezeti tagokét is, falun és városon. Ezeket az embereket, akiknek jelentős része olvasni sem tudott, képes röpiratok özönében, érzelmileg felrázó egyházi énekekben és nem utolsósorban a heti prédikációkban figyelmeztették, hogy egyéni üdvösségük a világvége-küzdelmek kimenetelétől függ és ennek megfelelően a világpolitikában zajló eseményeknek különleges figyelmet kell szentelniük.

IV.

Az események ismertek: a rettegett konfrontáció kitörése 1618-ban Csehországban és a spanyol–bajor vezetésű, „Szűz Mária” harci kiáltással és előreszegezett Szűz Mária-zászlóval felvonuló katolikus sereg elsőprő győzelme; a háború kiterjedése egész Európára; a császáriak győzedelmes hadjárata a Balti-tengerhez a lübecki békéig és az 1629-es restitúciós rendeletig, amely – ha megvalósult volna – nem csak a Birodalomban lett volna döntő a katolikus tömb számára; Svédország beavatkozása és a protestánsok előretörése; végül 1635-ben Franciaország belépése és a hangsúly eltolódása a vallásiról az államok közötti háborúra, amely egyúttal a háború korábban elképzelhetetlen, a lakosságot sújtó eldurvulását vonta magával. De a háború végén mégiscsak megszületett a vesztfáliai béke és ezzel a fundamentalizmus legyőzése, mely per definitionem alkalmatlannak bizonyult arra, hogy az abszolút igazság tartományán kívül eső problémákra pragmatikus megoldást találjon.

A csatamezőn és a tárgyalóasztaloknál történetknél érdekesebbnek tűnik számomra két kardinális kérdés, nem utolsósorban aktualitásuk okán. Hogyan és milyen eszközökkel voltak képesek Európa kora újkori államai kiszabadulni a fundamentalista konfrontáció káoszából? Milyen jogi és intézményi intézkedéseket hoztak, hogy a fundamentalizmust hosszú időre legyőzzék és az államok közti kapcsolatokat racionális, szekuláris, tehát modern értelemben vett autonóm alapokra helyezték?

A felekezeti hatalmi tömbök közötti, imént vázolt fundamentalisztikus el-
lentétekre tekintettel, melyekhez sok országban egy nem kevésbé radikális belső
konfrontáció társult, a garantált békét és a tartós stabilitást csak teljesen új rendi
és jogi normák, a politika új felfogása révén lehetett elérni. A világnézeti-kato-
nai háborúskodás kitörése után nem kevesebbről volt szó, mint hogy Európában
tartósan vagy hosszabb időre a felekezeti fundamentalizmus kerekedik felül,
vagy véglegesen száműzni lehet ezt a veszélyt egy intellektuális, de főleg teoló-
giailag és jogilag egyaránt meggyőző ellenkonceptió segítségével. Ezt sikerült
megvalósítani 1648-ban a vesztfáliai békében, mely a Német-római Birodalomra
vonatkozó konkrét rendelkezések segítségével Európának utat mutatott a hábo-
rú „elszigetelésére” és a jövőre nézve kizárta egy fundamentalisztikus rövidzár-
lat lehetőségét. Ezzel persze a háborúkat nem lehetett teljesen megszüntetni, de
hathatós intézkedések születtek, hogy az éppen lezárult harmincéves háborúhoz
hasonló világegést hosszú távon megakadályozzanak.

Az Európában a 17. századra kialakult államrend bázisán létrejövő viszony-
lag stabil béke előfeltétele a vesztfáliai béke vallási cikkelyeiben megnyilvánuló
paradigmaváltás volt, amely attól kezdve a vallási-egyházi és politikai-állami,
vagy társadalmi érdekek 1600 körül kezdődő fundamentalisztikus összeolvadását
kizárta vagy csak egészen specifikus, ezáltal elszigetelhető különleges helyzetek-
ben engedte érvényre jutni. Európában a vallásháborúkat 1650 után jogilag és
morálisan megbélyegezték és ez a mai napig így van. Az 1600 körüli időkkel el-
lentétben nyíltan nem lehetett vallási-felekezeti indokkal háborúzni. És ha vala-
hol mégis fellángoltak vallásháborúk, azokat az európai államok közössége
azonnal a legélesebben elítélte és ma is elítéli.

Ez a megoldás 1648-ban mindkét világnézeti tábor akaratából – mégpedig
politikusaik és teológusaik közös akaratából – jött létre, hogy a mély árkok fölött
politikai békét kössenek. Ez azonban – és éppen ez a döntő a mai vallási civilizá-
ciók közötti jelenlegi problémák tekintetében – a vallási igazhitőség megtartása
és mindkét fél általi kölcsönös elismerése mellett történt, melyhez 1648-ban még
mindkét ideológiai tábor ragaszkodott. A legtöbb politikus 1648 után is rendel-
kezett vallási-felekezeti kötődéssel, de már nem azon a fundamentalisztikus
módon, amely a politikának nem enged autonóm cselekvési teret és kötelezi a
politikust a vallási igazhitőség közvetlen képviselőjére. Azt, hogy Európa a fun-
damentalizmusból rálelt erre a kiútra, amely a valláshoz csak lazán vagy úgysem
kötődik, az európai civilizáció két alappillére tette lehetővé – a jog és a speciális
vallás, illetve a különleges vallásszociológiai profil.

A jog jelentősége az európai békerendszer számára az államok között és
azokon belül közismert, és nem is kell rá külön kitérnünk. Csak annyit emeljünk
ki: a jogot már a 16. században többször sikerrel alkalmazták a kibontakozó fele-
kezeti összecsapások ellen, mint pl. az *államjogban a szuverénitás tana* esetében,
amellyel a francia „*Politique*” jogáspárt lezárta a hugenotta háborút és az
1598-as nantes-i türelmi ediktumot lehetővé tette; mindenekelőtt azonban az
1555-ös augsburgi vallásbékében, mely az áthidalhatatlan hitbéli ellentéteket a
jog eszközével politikailag és társadalmilag „semlegesítette”, és pedig főként az

ún. „disszimuláció” segítségével, mely a felekezeti összetűzések alkalmi megfékezésének jogi vészmegoldása volt.

Az 1600 körül elterjedő vallási fundamentalizmus ezt a jogbiztonságot robbantotta szét, nem utolsósorban azért, mert ismét felszínre törtek azok az ellentétek, melyeket 1555-ben „ellepleztek”, és ezáltal nem tisztáztak véglegesen. Amikor aztán a konfrontáció erőszakos káoszba torkollott és ezáltal teljes brutalitással mutatta fel vallás és politika fundamentalisztikus, jogilag nem korlátozott összefonódásának árát, visszatértek ahhoz a modellhez, mely a felekezeti konfrontációkat a jog eszközével bekerítette és ezáltal olyan falat alkotott, amely hosszú távon hatékonyan akadályozta meg a vallás és a politika fundamentalisztikus összeolvadását.

Tekintettel a felekezeti konfliktusokban rejlő robbanásveszélyre, a vesztfáliai békekonferencia talán sosem ért volna el tartós eredményt, ha Európa hajlandósága a békére nem éppen magában a vallásban, illetve Európa vallásszociológiai profiljában gyökerezett volna. Miközben a kereszténység vitathatalanul hozzájárult az államok közötti erőszakhoz és békétlenséghez, nem utolsósorban azért, hogy a római katolikus egyház maga is felépített egy önálló államot és így a hatalmi rendszer szereplőjévé vált, figyelembe kell venni az egyház béketörekvéseit is, gondoljunk csak a késő középkori Isten békéje (*Treuga Domini*) mozgalmakra. De – mint oly sokszor a latin kereszténység történetében – ezek a békére hajló erők a 16. században és a 17. század elején lefékeződtek. A reformáció és a konfesszionalizálódás során látszólag feloldhatatlan ellentmondás keletkezett az általános békeparancsolat és a keresztény hatalmak konkrét felekezeti-fundamentalisztikus háborús politikája között. Mivel a reformációk, illetve később az ellenreformáció, – vagy a vallásszociológiai történelmi elemzés új terminológiájával élve –, a protestáns konfesszionalizálódás éppúgy, mint a katolikus konfesszionalizálódás az államalkotás és a kora újkori társadalom kialakulásának részévé vált, és a fejedelmek meg a városi tanácsnokok a tiszta tanok – legyenek azok újak vagy régiek – védelmezőiként léptek fel, elkerülhetetlen volt a vallás átpolitizálódása, vagy az érem másik oldalaként – a politika konfesszionalizálódása. A középkori eretnekségből nőtt ki az újkori felekezeti probléma.

Mivel a párhuzamosan zajló kora újkori államalkotás szűkebb politikai téren is új – külső és belső – konfliktusokat szült, a 16. század közepétől Európában az ellenségeskedés és békétlenség újfajta minőségbe csapott át. A tanok és a vallás ellentéte kiegészült a kora újkori államalkotásban rejlő konfliktusokkal és a politikai felekezeti pártok és felekezeti tömbök immár kezelhetetlen fundamentalizmusává állt össze.

Hogy végül – ha csak harminc, bármely felekezetbeli ember számára nehéz, szenvedésekkel teli év után is – sikerült a zsákutcából kitörni és a látszólag sorszerű vallási fundamentalizmus konfrontációs dinamikájának gátat szabni, döntően összefüggött a latin-keresztény civilizáció egy szerkezeti sajátosságával, melyet a latin Európa „vallásszociológiai profiljának” nevezek. Ennek a profilnak a kialakulását meghatározta az európai állam–egyház kapcsolatok dualisztikus jel-

lege. Egyház és állam fundamentalisztikus monizmusával ellentétben az európai-keresztény dualizmusban az állam és az egyház mindig elkülönült, és egyik sem tudta a másikat feltétel nélkül az uralma alá hajtani, mint a monisztikus rendszerek esetében. Ez a dualizmus egyúttal gátat vetett a fundamentalisztikus tendenciáknak. Ezen az sem változtatott, amikor a késő 16. és a 17. századi konfesszionizálódás során a kora újkori Európában a politikai-vallási összefonódás a tetőfokára hágott, és a felekezetek vallási szenvedélyessége irányította a politikát és a társadalmat látszólag fundamentalisztikus módon.

Ebből a vallásszociológiai mintából három, a harmincéves háború jellegére és a béke feltételeire nézve fontos következtetés vonható le:

Először is a politika mindvégig távol maradt annyira a térhódító konfesszionizálódástól, hogy – mint elsősorban a katolikus Franciaország példája mutatja – az elejétől kezdve a felekezeti és vallási érdekek ellenében is tudott működni, még ha csak időben korlátozott kivételként is.

Másodszor: a politikusok, még amikor a hit védelmezőiként (*defensores ecclesiae* a katolikusoknál) vagy egyházuk vezetőjeként, illetve az egyház kiemelkedő alakjaként (*praecipua membra ecclesiae* a reformátusoknál) politikai cselekedeteiket az adott felekezet szolgálatába állították, elkötelezettek maradtak hivataluk mindkét elkülöníthető szegmensében, azaz az alattvalóikról való gondoskodásban mind egyházi-vallási, mind állami-politikai tekintetben. Még a konfesszionizmus tetőpontján sem uralkodott Európában a fundamentalisztikus monizmus, melyben a vallás az egyetlen és kizárólagos norma. Amikor a háború nyilvánvalóvá tette, hogy a politikai és az egyházi megbízatás túl szoros összefonódása az államot és a társadalmat, de végső soron az egyházat és a vallást is romlásba döntheti, akkor a latin kereszténység dualisztikus felfogása adott teret és döntő legitimitációt a politikai konfesszionizmus alapvető revíziójához. Így csaphatott át az évszázad első harmadában uralkodó harci készség a késő 1630-as, 1640-es évek érlelődő békekötési szándékába.

Harmadszor: az ebből a béketörekvésből eredő 1648-as megoldás, mely egy, a harmincéves háborút idéző jövőbeni európai vallásháború lehetőségét kizárta, azáltal vált lehetővé, hogy Európa dualisztikus vallásfelfogásában mindig is élt egy mellékhatás, mely a szekularizációra, vagyis a világi és vallási dolgok szétválasztására, a politika, a kultúra és a társadalom autonóm önmeghatározásának megvalósítására törekedett. Ez a szekuláris, mélyen a középkorban gyökerező folyamat még a konfesszionizmus tetőpontján is éreztette hatását a felszín alatt, mégpedig elsősorban a jogászok elméleti és gyakorlati megoldási stratégiáiban és általában a politikai gondolkodásban. Ez segített egyengetni a béke útját, és – ami talán még fontosabb – a szekularizáció különleges legitimitást adott a katolikus és protestáns fejedelmek békepolitikájának, amely nélkül a konfesszionizmust a maga fundamentalisztikus politikára való hajlamával aligha lehetett volna ilyen gyorsan legyőzni. Mert – és ezt gyakran elfelejtjük – a felvilágosodásig a szekularizáció nem meghatározóan vallásellenes vagy antiklerikális mozgalmaként működött, hanem szorosan kötődve a vallási-egyházi tradíciókhoz. A régi európai szekularizációt olyan dialektika jellemezte, amely a vallási dina-

mikát nem fékezte le, hanem átemelte világi szintre és ezáltal a politikai és társadalmi cselekvések legitimációját döntően erősítette.

A politika és a vallás jogi úton történő szétválasztásával hosszú távra szóló, nagy horderejű döntés született, többek között a vallási indíttatású katonai intervenciók megakadályozására. A döntés megalapozta az újkori politikafelfogás autonómiáját és szekularizációját. Mindezek következtében ma Európában *kevés dolog talál olyan széles körű egyetértésre*, mint a politika eszközeként alkalmazott vallásháború elutasítása, és mindenki roppantul megrémül, ha a saját háza táján mégis hasonló konfliktus lángol fel vagy ha másutt a vallási fundamentalizmus hívei ezzel fenyegetőznek.

Fordította: Tarajossy Zsuzsa

HEINZ SCHILLING

THE EUROPEAN POWER SYSTEM AROUND 1600–THE CONFESSIONAL FUNDAMENTALISM IN EARLY MODERN EUROPE AND ITS END

Confession (denomination) and religion were not just decoration in politics in early modern Europe but they belonged to the very core of politics that influenced deeply European political development around 1600. Radical integration for those belonging to our own confession and aggressive demarcation toward the other confessions, these are the characteristics of confessional fundamentalism. State and state power were not yet completely formed and therefore politics were different in this time than after the Peace of Westphalia. The early modern state had not yet had the monopole of foreign policy. The period of confessional fundamentalism is the era after the attempt of universal monarchy by Charles V. Protestant Union was formed in 1608 and Catholic League in 1609. Confessionalisation is one of the main tendencies of this period. The role of Calvinism confronted directly with aggressive Catholicism was very different from Lutheranism that enjoyed legal privileges in the Holy Roman Empire. After the great war of religion, the Thirty Years War, the Peace of Westphalia put the European order on a new basis where states and not confessions became protagonists. In our age of radical Islam fundamentalism this is a very actual topic of research.